

УДК 347.9: 316.323.2

Бедрій М.М.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ОБЩИННИХ СУДІВ ДОДЕРЖАВНОГО СУСПІЛЬСТВА СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У науковій статті автор розглядає проблеми становлення общинних судів додержавного суспільства, аналізує їх природу та значення для формування української нації.

Ключові слова: общинні суди, додержавне суспільство, східні слов'яни.

Вивчення епохи додержавності на українських землях, основних інститутів і принципів функціонування родо-племінного ладу, створює простір для нових наукових досліджень, що мають безпосереднє значення для сьогодення. З'ясувавши сутність і правову природу общинних судів, історико-правова наука зможе дати відповідь відразу на декілька актуальних і важливих питань: звідки беруть свій початок громадські суди на українських землях; як виникла українська судова влада; як формувались перші українські процесуально-правові норми; чому судочинству українського народу здавна був притаманний принцип демократизму. Вирішення цих та інших завдань неможливе без проникнення в глибини історії держави і права України.

На території України первісні люди вперше появились у ранньому палеоліті (пратоліті). Для цієї епохи є характерним поширення примітивних знарядь праці, збиральництво, мисливство і рибальство. Залишки короткочасних поселень-стоянок давніх людей знайдено на території деяких районів України. Найдавнішою вважається стоянка у с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. В епоху пізнього палеоліту (міоліту) виник родовий лад. У сучасній історичній науці немає єдиної думки щодо того, яким цей лад був: матріархальним чи патріархальним; з моногамною чи полігамною сім'єю. Потім палеоліт змінився мезолітом, коли суспільною організацією людей стали племена – об'єднання родових общин. Родовий лад характеризувався високим розвитком мисливства і рибальства та переходом до відтворюючих форм господарства – скотарства й землеробства. Споріднені племена об'єднувались у групи, що займали часто великі території – у Приазов'ї, на Північному Бузі та Дністрі, у Середньому Придністров'ї, Прикарпатті, на Волині тощо. Щодо епохи мезоліту більшість істориків переконані, що родовий лад мав патріархальний характер, сім'я була моногамною, а спорідненість і спадковість велись за батьківською лінією. Господарською основою патріархальних родових общин стала велика патріархальна сім'я. Вона складалась із кількох поколінь родичів за батьківською лінією, що здійснювали спільні виробництва і споживання. [4, с. 4-5]

У додержавний період разом із родовою общиною почали виникати перші соціальні норми, які регулювали тогочасні суспільні відносини. Община - це перша соціальна форма виробничого та громадського об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням. [1, с. 657] В її основі лежить єдність родинних зв'язків і культурних норм. Це

надбіологічне об'єднання, що витіснило першість біологічного домінування, на зміну якому прийшла соціальна взаємодопомога. Община зосереджувала а собі всю систему суспільних відносин – виробничих, сімейно-побутових, культурних.

Перші соціальні норми появились у формі заборон (табу) і дозволів. У формі табу люди намагались обмежити, зафіксувати і нейтралізувати джерела зла і водночас захистити себе. До найважливіших табу належали: заборона інцесту (кровозмішення); заборона убивати родича; заборона залишати без допомоги (убивати) слабких і непрацездатних - старих, дітей, інвалідів. Родинні відносини – це перші суспільні відносини, що виникнули природним і закріплені культурним шляхом. З метою забезпечення неухильного додержання заборон використовувались різні засоби:

- каральні заходи. Найважчим з них було вигнання з общини (остракізм). Водночас воно було першим соціальним покаранням. Його залишки видно і в Руській Правді у нормі про потік і пограбування;

- релігійна ідеологізація;

- заходи заохочення;

- практика тимчасового скасування заборон.

Оскільки писемність була відсутня, а соціальний досвід генетично не передається, зберегти його можна було тільки у формі звичаїв і традицій. Звичаї і традиції були святими, а їх порушення вважалося найважчим злочином. Право, засноване на звичаї, називається звичаєвим правом. Точно датувати його походження неможливо, тому що в первісному суспільстві існував синкретизм (неподільність усіх сфер людської діяльності: релігії, моралі, звичаїв, політики). Право було невіддільно і містилося в них. Звичаєве право додержавного періоду не є правом у традиційному змісті слова, але саме завдяки йому став неможливий повернення в дородовий стан була забезпечена еволюція до права і держави. [5]

Суд виник у зв'язку з необхідністю забезпечення правових звичаїв. Деякі дослідники пов'язують формування судів з утворенням держави, проте це не так. Судочинство виникло в епоху родового ладу. Влада старійшин-правителів родових общин була дуже широкою, включала в себе судові функції. Так виникли общинні суди на українських землях, тобто у формі судових повноважень правителів родових общин. На засіданнях общинних судів був присутнім весь рід, що свідчить про громадський характер додержавного судочинства, який зберігся протягом багатьох століть на українських землях, став частиною національного менталітету українців. Коли роди були ізольованими одне від одного, правителі родових общин могли судити тільки членів цих общин. Щодо членів інших родів застосовувались інші заходи, засновані на принципі таліону, у тому числі кровна помста. З припиненням ізоляції родів підсудність общинних судів розширювалась. Родові общини почали співпрацювати одна з одною в сфері правосуддя з метою забезпечення спокою, справедливості та мирного співжиття. Розпад родо-племінного ладу був дуже тривалим і складним.

Подібні процеси суспільного розвитку переживали усі народи світу. Не були винятком і східні слов'яни. Вперше у писемних джерелах про слов'ян згадується на рубежі нашої ери. Вони були автохтонами Східної Європи і жили тут ще в епоху раннього заліза. Деякі дослідники вважають, що скіфи-орачі були слов'янами. З початку I тис. н. е. слов'яни виступають у писемних джерелах під назвою венедів.

Венеди займали землі у басейні Вісли, від північних схилів Карпат аж до Балтики. Вся північна і західна частина території сучасної України в той час були заселені слов'янськими (венедськими) племенами. Трохи пізніше поряд з венетами у писемних джерелах з'являються дві нові назви слов'ян: анти (східні) та склав'яни (західні). Анти жили на землях між Дніпром і Дністром, їх територія також охоплювала Лівобережжя Дніпра. [4, с. 13]

М. Грушевський називав анти українцями. Характер об'єднання анти викликає різні гіпотези. Одні вважають його племінним союзом, а інші бачать у ньому короткотермінове об'єднання для боротьби з ворогом (Бож – з готами, Мезамір – з аварами і т. д.). Цьому суперечать слова Йордана, який писав, що анти мали спадкову царську владу. М. Брайчевський вважав, що політичне об'єднання анти нагадувало структуру державних об'єднань Західної Європи (франків, бургундів, готів тощо) і було також короткотривалим. Факт об'єднання анти відіграв дуже важливу роль, оскільки був першою спробою українського народу створити державне об'єднання з організованим військом і участю населення у політичному житті. На початку VII ст. політичний союз анти упав під навалюю аварів. Від VII ст. назва «анти» повністю змінюється назвою «слов'яни» у писемних джерелах. «Повість минулих літ» подала перелік слов'янських племен, від яких походять: український народ (поляни, сіверяни, деревляни, дуліби, уличі, тиверці, білі хорвати), білоруський народ (дреговичі, кривичі, полочани та радимичі) і російський народ (словени та в'ятичі). [7, с. 68-70]

В історичній та історико-правовій літературі, зокрема в працях М.Грушевського, Р.Лашенка, С.Дністрянского, К.Кадлеца, Г.Іречека та ін. встановився погляд на первісні форми соціально-економічного життя українського та інших слов'янських народів, згідно з якими це життя розвинулось із первісних форм родини-сім'ї, яка за своєю правовою природою відрізнялась від давньоримської родини з монархічною владою *pater familias* та індивідуалізмом майнових прав і була близькою за своїм характером до давньої грецької родини, якій був притаманним громадський устрій і спільність майна всіх членів родини. [9, с. 12] Общинні суди східних слов'ян були органами судової влади, яку здійснювали ці родові общини. Внаслідок впливу вищезазначених державотворчих процесів відбувалась еволюція родових общин і їх судів. Вони стали більш чітко виділятися на тлі інших повноважень правителів общин, влада яких набувала виразнішого громадського характеру, який забезпечував умови демократичного розвитку для додержавного судочинства на українських землях.

Слов'яни «не мають одновладства, але споконвіку живуть у народоправстві; чи за добрих обставин чи за лихого години вони сходяться на загальні збори.» Це свідчення візантійського письменника VI ст. Прокопія Кесарійського. Інші візантійські письменники (цар Маврикій, цар Константин Порфирогенет), а пізніше й західноєвропейські (Адам Бременський, Дітмар Марзбургський) також свідчили про те, що стародавні слов'яни жили у народоправстві, що найважливіші питання державного життя вони вирішували на всенародних зібраннях. Свідчення іноземних письменників підтвердились у Початковому літописі, де описаний випадок, коли хозари напали на плем'я полян і вимагали платити їм данину. Поляни вирішували питання про сплату данини хозарам на загальному зібранні всіх полян.

Неухильне утвердження засади народовладдя в общинному судочинстві вимагало, щоб усі члени родової общини брали участь у цьому зібранні. Ці умови існували у додержавний період, проте виникли не відразу. Стародавній літопис зазначав: «Деревляни жили за звірячими звичаями, жили по-скотськи...» «Радимичі, в'ятичі... жили в лісах, наче звірі...». Відомо, що за первісних часів люди могли провадити тільки збиральницьке господарство. В умовах збиральництва великі громадські спілки були неможливі. Такі народні збори стали можливими за кочового життя, коли люди тримались разом, переміщаючись із місця на місце. Вони розвинулись за осілого життя, коли було легко зібратись в одне місце усім членам родової общини. [6, с. 5-6]

Общинні суди були історично першими судовими органами на українських землях. У додержавний період і в епоху становлення української державності вони були єдиними судами. Родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержаного суспільства. До складу общинного суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми». Під їх юрисдикцію потрапляли усі справи (як цивільні, так і кримінальні) щодо тих правовідносин, які відбувались на території общини. Общинному суду фактично належала роль посередника між сторонами судового процесу. Засідання відбувались публічно (у присутності всієї родової общини) та проводились усно. Судовий процес мав обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагались у словесній дискусії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви та клопотання доказами. [2, с. 24-25]

Оскільки общинні суди були першими українськими судами, то звичаї, які регламентували порядок здійснення общинного судочинства, були першими українськими процесуально-правовими нормами. Видатний український історик права А. Яковлів вважав, що визначальна роль в общинному судочинстві належала потерпілому. З розвитком культури ізольованість родин поступово зникла. Почали виникати нові форми родин, які будувались на основі доброзичливих відносин між сусідами. Кровний зв'язок поступово почали змінювати інші зв'язки: сусідські, територіальні, племенні. У цей історичний період необмежені акти помсти, які раніше приводили до постійної боротьби та знищення цілих родин, стали вважатись шкідливими для спокою та порядку. Тому виникали перші правові норми у формі звичаїв, які поставили акти помсти під певний контроль з боку суспільства, обмежили можливість застосування помсти, пізніше замінили грошовою карою і, зрештою, з організацією держави зовсім заборонили. Ці нормативні правила та обмеження стали першими українськими процесуально-правовими нормами. Як і при кровній помсті, головна активна роль в общинному судочинстві належала потерпілому, яким спочатку була родина, а потім окрема особа. Обмежуючі та контролюючі помсту правила регламентували дії потерпілого, який шукав свого кривдника та мстився йому. Тому давні пам'ятки права приділяли велику увагу встановленню правил розшуку злочинця та компенсації шкоди потерпілому.

Звичаєві процесуально-правові норми визначали статус потерпілого та його провадження. «Свод», «гоніння слідом», «сок» - це засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, крадену річ, «лице». Проте цими слідчими діями

процесуальні повноваження потерпілого не завершувались. Спіймавши злочинця, знайшовши при тому й «лице» і свідків, потерпілий повинен був не тільки надати общинному суду всі докази, але також привести на засідання общинного суду свого кривдника. Для виконання цього завдання він міг навіть застосовувати силу. Подібний підхід використовував також давньоримський правовий акт «Закони XII таблиць». [8, с. 7-8]

У східних слов'ян вищим ступенем розвитку первіснообщинного ладу, що підготував окремі племена до майбутнього життя у великих об'єднаннях, у яких неминуче зникали давні патріархальні форми правовідносин, змінюючись новими, були союзи племен. На початку існування цих союзів племен, як і в період політичного союзу антів, формою організації управління була військова демократія. На основі зазначених змін у східних слов'ян відбувались державотворчі процеси, які особливо активізувались у VII – VIII ст. Водночас із розвитком суспільних відносин формування державності відбувалось від союзів племен до ранньофеодальних князівств та інших вищих рівнів політичних об'єднань і завершилось утворенням Київської Русі. [3, с. 42] Утворення держави супроводжувалось перетворенням родових общин у територіальні громади (верви), а общинні суди трансформувались у вервні суди, які продовжили розвиток принципу демократизму і громадських засад у судочинстві на українських землях.

Родо-племінне суспільство на українських землях пройшло складний шлях розвитку, який завершився утворенням однієї з наймогутніших держав тогочасної Європи – Київської Русі. Це відбулось завдяки формуванню української нації на принципах взаємоповаги, взаємодопомоги, визнання правових і загально-людських цінностей. Велику роль у цьому відіграли формування українського звичаєвого права та діяльність общинних судів, які стали гарантом безпеки, свободи та справедливості в додержавному суспільстві східних слов'ян.

Список використаних джерел та література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпін, 2004.
2. Захарченко П. Історія держави і права України. – К.: Атіка, 2004.
3. Історія держави і права України. Академічний курс у двох томах / За ред. В.Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том 1. – К.: Ін Юре, 2000. – 648 с.
4. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – К.: Атіка 2006. – с. 352
5. Лекції з історії держави і права України // www.tigp.jurlugansk.org
6. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. – Київ, 1929. – 186 с.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у двох томах. – Том 1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.
8. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні // Життя і право. – Львів, 1928. – Ч.2 – с. 1-12
9. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI-XVIII в. в. на Україні // Життя і право.– Львів, 1929. – Ч.1. – с. 5-19

Бедрий М.М. Становление и правовая природа общинных судов догосударственного общества восточных славян.

В научной статье автор рассматривает проблемы становления общинных судов догосударственного общества, анализирует их природу и значение для формирования украинской нации.

Ключевые слова: общинные суды, догосударственное общество, восточные славяне.

Bedriy M.M. The becoming and the legal nature of communal courts of the non-state society of the East Slavs.

In the scientific article the author author considers the problems of the becoming of communal courts of the non-state society, analyses their legal nature and meaning for the forming of the Ukrainian nation.

Key words: communal courts, non-state society, East Slavs.

Надійшла до редакції 16.03.2009 р.